

Barbara Milewska-Ważbińska
Uniwersytet Warszawski

Ślady końskich kopyt.

O postaci centaury Chirona w dawnej literaturze i emblematyce

Badacze niejednokrotnie wskazywali na żywe zainteresowanie, jakie humaniści przejawiali postaciami łączącymi w sobie cechy ludzkie i zwierzęce¹. Do takich stworów należały centaury. Starożytni autorzy przekazują, że centaur Chejron (łac. Chiron) był synem Kronosa (rzymskiego Saturna), który podczas stosunku z Filyrą córką Okeanosa przybrał postać konia. Dwoistość natury Chirona została więc zdeterminowana już w akcie poczęcia. Mit powiada, że Chiron mieszkał w grocie w górach Pelionu w Tesalii. Przekonani o jego mądrości i uczynności herosi powierzali mu opiekę nad swymi synami. I tak Peleus oddał na naukę Chironowi swego syna Achillesa. Mądry centaur wychowywał też Jazona i Asklepiosa. Nawet sam bóg Apollo pobierał u niego nauki. Chiron dawał lekcje muzyki, uczył sztuki wojennej i lekarskiej ale też etyki i sztuki poetyckiej.

Jacek Sokolski w swej książce *Lipa, Chiron i labirynt* dużo miejsca poświęcił symbolice postaci Chirona na przestrzeni wieków². Na recepcję mitu o Chironie w duchu symbolicznym miała niewątpliwie wpływ interpretacja Klemensa Aleksandryjskiego, który w *Kobiercach* pisał: „Podobny jest człowiek do centaury, stworzenia tesalskiego, zbożnego z części rozumnej i nierozumnej, duszy i ciała. To ostatek uprawia ziemię i

¹ Por. np. opracowanie *Literacka symbolika zwierząt*, red. A. Martuszevska, Gdańsk 1993, a zwłaszcza tekst J. Kotarskiej *Ze dwojej złożony natury. Z recepcji antycznych motywów zwierzęcych w poezji staropolskiej*, ibidem s. 37-58.

² J. Sokolski, *Lipa, Chiron i labirynt. Esej o „Fraszkach”*, Ossolineum, 1998, s. 67-89.

cięży ku ziemi, dusza natomiast jest ukierunkowana do Boga, oczywiście tylko taka, która wychowywana jest przez prawdziwą filozofię. Taka dusza zdąży do swych krewnych tam, w górze, odwróciwszy się od pożądań cielesnych oraz ponadto od trudu i obawy.”³

Janusz Pelc zwrócił uwagę na obecność mitologicznej postaci Chirona w twórczości Jana Kochanowskiego, między innymi w powiązaniu z emblematycznym dziełem Bartłomieja Aneau *Picta poesis*⁴. Warto zauważyć, że już sam tytuł zbioru Aneau, który można przełożyć jako „Malowana poezja” świadczy o zainteresowaniu jego autora obrazem i wchodzącą z nim w relacje poezją. Pelc widział w nakreślonym przez Kochanowskiego obrazie Chirona we fraszce *Do poetów* (III 14) pewną inspirację emblematem Anneau *Ingenium et labor* (Talent i praca). Podobieństwo łacińskiej subskrypcji epigramatycznej Anneau z fraszką poety czarnoleskiego daje się zauważyć jedynie w pierwszych dwóch wersach tekstów. Słowa:

Jako Chiron, ze dwojej natury złożony,
Wzgórze człowiek, a na dół koń nieobjeżdżony⁵

w zestawieniu z łacińskim tekstem:

Chiron naturae cur fingitur esse biformis,
Anterioris Homo, posterioris equus?⁶

(Dlaczego przypuszcza się, że Chiron ma dwukształtną naturę, u góry człowieka, u dołu konia?⁷)

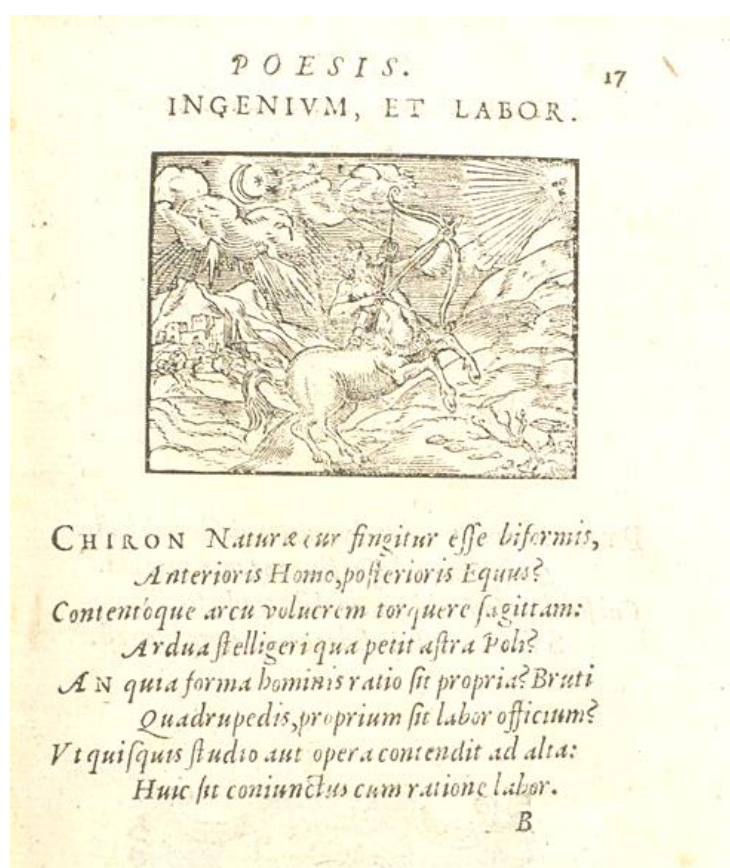
³ Klemens Aleksandryjski, *Kobierce zapisków filozoficznych dotyczących prawdziwej wiedzy*, przeł. J. Niemirska-Pliszczyńska, Warszawa 1994, t. 1, s. 302. Por. też J. Sokolski, op. cit., s.77.

⁴ J. Pelc, *Słowo i obraz. Na pograniczu literatury i sztuk plastycznych*, Kraków 2002, s.127.

⁵ Tekst za: Jan Kochanowski, *Fraszki*, oprac. J. Pelc, Wrocław 1991, BN I, 163, s. 125.

⁶ B. Aneau, *Picta poesis*, Lyons, 1552, s.17.

mogą wskazywać jedynie na wspólną tradycję, gdyż dalsza treść łacińskiego epigramatu i polskiej fraszki jest całkiem odmienna. Autor *Picta poesis* odnosi się bowiem do emblematycznej *imago* z przedstawieniem Chirona kierującego strzałę z napiętego łuku ku nieboskłonowi, puentując, że wszyscy ludzie, którzy dążą do gwiazd, muszą łączyć wysiłek z rozumem. Czy przyczyna dwoistości natury Chirona nie leży w tym – pyta twórca emblematu – że postać ludzka odpowiada rozumowi (*ratio*), a zwierzęcia wysiłkowi fizycznemu (*labor*)? Anneau podkreśla filozoficzno-moralne przesłanie utworu lemmą *Ingenium et labor*.

(Barthélémy Anneau, *Picta poesis*, Lyons, 1552)

⁷ Tekst łaciński, o ile nie podano inaczej, w przekładzie autorki artykułu.

Tymczasem Kochanowski w żartobliwym zaproszeniu skierowanym do poetów czyni aluzję do roli, jaką centaur odegrał jako wychowawca herosów, przede wszystkim jako nauczyciel poety Orfeusza:

Rad był, kiedy przyjmował do swej leśnej szopy
 Nauczonego syna pięknej Kalijopy,
 Naonczas gdy do Kolchów rycerze wybrani
 Pławili się przez morze po kozuch barani:
 Równiem wam i ja tak rad, zacni poetowie!
 A jeśli u Chirona cni bohaterowie
 Przyjmowali za wdzięczną wieczerzą ubogą,
 Bo tam wszytka cześć była mleko z świnią nogą:
 Nie gardźcie i wy tym, co dom ubogi niesie,
 Bo jako Chiron takżeć i ja mieszkam w lesie.
 Będzie ser, będzie szołdra, będą wonne śliwy;
 Każecie li też zagrać, i na tom ja chciwy.
 Owa prosto będziecie ze mnie mieć Chirona,
 Tylko że ja nie włóczę za sobą ogona.

Jeśli weźmie się pod uwagę, że postać dwukształtnego Chirona była w drugiej połowie XVI wieku już na dobre utrwalona zarówno w literaturze, jak i w ikonografii, w tym w emblematyce, można uznać podobieństwo między emblematem Anneau a fraszką Kochanowskiego za przypadkowe. Niemniej, wskazane przez badaczy powinowactwa między poezją czarnoleską a emblematami pozwalają na zwrócenie baczniejszej uwagi na wyobraźnię plastyczną i myślenie emblematyczne Kochanowskiego⁸.

⁸ Por. uwagi Z. Głombiowskiej na temat „Proporca” oraz inspiracji plastycznymi środkami wyrazu: Z. Głombiowska, *Proporzec Jana Kochanowskiego. Wzory literackie i inspiracje z kręgu sztuk plastycznych*, „Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego”, nr 10-11, 1986, s. 149-161.

Zauważyć należy, że nawiązanie do dwoistości Chirona i do obecności w nim pierwiastka boskiego i ludzkiego pojawia się też w innym emblemacie zawartym w *Picta poesis*, a opatrzonym lemmą: *Homini ex homine materia, ex Deo forma*. Warto podkreślić, że postać dwukształtnego Chirona była w czasach powstania dzieł Anneau i Kochanowskiego na dobre utrwalona zarówno w literaturze, jak i w ikonografii. Jacek Sokolski doszedł do wniosku, że figura Centaura „zajmowała (...) w poetyckiej wyobraźni Kochanowskiego miejsce dość eksponowane”⁹. Do często pojawiającego się w literaturze starożytnej toposu Chirona jako nauczyciela udzielającego rad Achillesowi, nawiązał poeta czarnoleski w *Satyrze*:

Com słycał od Chirona, mieszańca dziwnego,
 Kiedy miał w swej opiece Achilla młodego.
 Ten w niewidnej jaskini mieszkał między bory,
 Lecz rozumem porównał z wielkimi doktory¹⁰.

⁹ J. Sokolski, *op. cit.*, s.78.

¹⁰ J. Kochanowski, *Dzieła polskie*, opr. J. Krzyżanowski, Warszawa 1976, t. 1, s. 65.

24

P I C T A
HOMINI EX HOMINE MATE-
RIA, EX DEO FORMA.

*CORDA ferit telo Deus autor amoris eodem.
Iunctis connubij scedere corporibus.
Hinc genitos & ali iubet à Chirone bisformi.
Cui rationalis pars, animalis & est.
S I C pueri ex hominum coitu nascuntur amoris.
Quæis vitam vegetat cum Ratione Deus.*

(Barthélémy Anneau, *Picta poesis*, Lyons, 1552)

We wszystkich powyższych obrazach odnaleźć można też inspirację epodą 13 Horacego, w której rzymski poeta zachęca przyjaciół do ucztowania, powołując się na słowa Centaura skierowane do Achillesa,:

nobilis ut grandi cecinit Centaurus alumno:
'invicte, mortalis dea nate puer Thetide,
te manet Assaraci tellus, quam frigida parvi
findunt Scamandri flumina lubricus et Simois,
unde tibi reditum certo subtemine Parcae
rupere, nec mater domum caerulea te revehet.
illic omne malum vino cantuque levato,

deformis aegrimoniae dulcibus adloquiis.'¹¹

(Tak i szlachetny Centaur powiedział sławnemu uczniowi:
 – Śmiertelny synu boskiej Tetydy, niezwyciężony,
 oczekuje już ciebie kraina Assarakosa,
 gdzie płyną zimne fale Skamandra i nurt Simoisu
 bystry; a powrót twój stamtąd już Parki, prządki niezmiennie,
 przecięły, fale matki do domu cię już nie poniosą.
 Tam pośród nieszczęść szukaj pociechy w winie i śpiewie –
 przygnębionym one przynoszą osłodę i ulgę)¹².

Powróćmy tymczasem do fraszki Kochanowski, który w żartobliwym zaproszeniu skierowanym do poetów czyni aluzję do roli, jaką centaur odegrał jako wychowawca herosów, przede wszystkim jako nauczyciel poety Orfeusza. Warto zauważyć, że poeta czarnoleski wykorzystuje postać centaury tak, jak czyni to Owidiusz w metaliterackiej refleksji na wstępie *Ars Amatoria*:

Phillyrides puerum cithara perfecit Achillem,
 Atque animos placida contudit arte feros.
 Qui totiens socios, totiens exterruit hostes,
 Creditur annosum pertimuisse senem.
 Quas Hector sensurus erat, poscente magistro
 Verberibus iussas praebuit ille manus.
 Aeacidae Chiron, ego sum praeceptor Amoris:
 Saevus uterque puer, natus uterque dea¹³.

(Chiron wcześniej Achilla zaganiał do cytry.
 Tak słodką sztuką stłumił tę dziką naturę,

¹¹ HOR. Epod. 13, 11-18.

¹² Przełożyła Anna Maciejewska, w: „Meander” t. 64-67 (2009-2012), s. 65.

I ten, kogo się bali wrogowie i swoi,
 Trząśł się przed kruchym starcem: na jego żądanie
 Ręce, których doświadczyć miał sam Hektor z Troi,
 Posłusznie mu nastawiał, by otrzymać lanie.
 Chiron mistrzem Achilla, ja mistrzem Amora –
 Obaj chłopcy zadziorni i zrodzeni z bogiń)¹⁴.

Rzymski poeta najpierw nawiązuje do postaci centaura jako nauczyciela Achillesa, aby potem porównać siebie do Chirona, a w roli niesfornego ucznia obsadzić Amora. „Ja” autorskie podkreślone zostaje zaimkiem *ego*. Jan Kochanowski podobnie modeluje fraszkę *Do poetów* – najpierw wspomina Chirona, który „przyjmował do swej leśnej szopy” Orfeusza, aby potem, sam zaprosić przyjaciół poetów do swej chaty. W tekście Owidiusza zauważyć można paralełę: Chiron – nauczyciel Achillesa oraz autor *Sztuki kochania* – nauczyciel Amora, w tekście Kochanowskiego zaś: Chiron – nauczyciel Orfeusza oraz autor fraszki – nauczyciel goszczący poetów. Dodać trzeba, że zarówno nad tekstem Owidiusza, jak i Kochanowskiego unosi się podobna żartobliwa aura i odczuć w nim można ten sam autoironiczny dystans.

Natomiast obecny we wspomnianym emblemacie Anneau wątek dążenia ku niebu pojawia się m.in. w *Fasti* Owidiusza, który opis konstelacji Centaura rozpoczyna od słów:

Nocte minus quarta promet sua sidera Chiron
 semivir et flavi corpore mixtus equi¹⁵.

(Za mniej niż cztery noce Chiron swoją gwiazdę
 popchnie naprzód, ten jasny pół koń i pół człowiek)¹⁶.

¹³ OV. Ars 1,11-18.

¹⁴ Owidiusz, *Sztuka kochania*, przeł. E. Skwara, Warszawa 2008, s. 64-65.

¹⁵ OV. Fasti 5, 379-380.

Nazo poeta przypomina dalej, podobnie jak w *Ars amatoria*, o udzielaniu przez centaury lekcji muzyki Achillesowi:

Phillyrides tenuit; saxo stant antra vetusto,
 quae iustum memorant incoluisse senem.
 ille manus olim missuras Hectora leto
 creditur in lyricis detinuisse modis¹⁷.

(Tam był dom syna Filyry – grotka w starej skale.
 Mówią, że ją zamieszkiwał starzec sprawiedliwy.
 Pan ponoć kiedyś układał do liry te ręce,
 które potem Hektora o śmierć przyprawiły)¹⁸.

Sam gwiazdozbiór Centaura był z kolei wzmiankowany w astronomicznym poemacie Aratosa oraz w jego łacińskich przekładach autorstwa Cyncerona i Germanika. Dlatego i Kochanowski w swoim wydaniu łacińskiego tekstu Arpinaty umieścił ten passus, a w Fenomenach ujął go w następujących słowach:

Mieszkańca tego patrzaj pod dwiema znamiony:
 Mąż Niedźwiadkowi, a Koń Wadze podłożony¹⁹.

Na temat dwoistości natury ludzkiej autor *Trenów* wypowiada się w łacińskiej elegii 3 z IV księgi. Wspomina w niej między innymi, że czytając o Sfinksie,

¹⁶ Owidiusz, *Fasti. Kalendarz poetycki*, przeł. E. Wesołowska, Wrocław-Warszawa-Kraków 2008, s. 208.

¹⁷ OV. *Fasti* 5, 383-386.

¹⁸ Owidiusz, *Fasti. Kalendarz poetycki, op. cit.*, s.209.

¹⁹ J. Kochanowski, *Dzieła polskie, op. cit.*, t.2, s.19.

Scylli czy Centaurach, nie należy przyjmować, że istniały one naprawdę, lecz, że stanowią symboliczne wyobrażenie dwoistości natury ludzkiej:

Forma autem illa hominis, naturae iuncta ferinae,
Humanae dici mentis imago potest²⁰.

(Kształt człowieka z naturą zwierzęcą związany
Obrazem ludzkiej myśli może być nazwany)²¹.

Myśli zawarte w tym utworze składają się na światopogląd poety, ukształtowany zarówno pod wpływem religii chrześcijańskiej, jak i lektury dzieł Platona, Cyserona, Lukrecjusza²², ale pojawiające się słowo „imago” może również wskazywać na inspiracje ikonograficzne. We wspomnianej książce Jacka Sokolskiego wywód zilustrowany został pochodzącą ze zbioru Alciatusa ryciną z przedstawieniem Chirona. Warto jednak, snując rozważania o kolejnych obliczach centaura, nie ograniczać się do imago, lecz uwzględnić też pozostałe człony tego emblematu. Epigramat Alciatusa umieszczony po raz pierwszy w wydaniu weneckim z 1546 roku i opatrzony mottem *Consiliarii principum* (Doradcy władców) brzmi:

Heroum genitos, et magnum fertur Achillem

In stabulis Chiron erudiisse suis.

Semiferum doctorem et semivirum centaurum,

Assideat quisquis regibus, esse docet.

Est fera, dum violat socios, dum proterit hostes:

Estque homo, dum simulat se populo esse pium.

²⁰ *Jana Kochanowskiego dzieła wszystkie. Wydanie pomnikowe*, t. 3, Warszawa 1884, s.175.

²¹ Przełożył L. Staff w: J. Kochanowski, *Elegii ksiąg czworo*, Warszawa 1955, s. 127.

²² Interpretację elegii zawarła Zofia Głombiowska w książce *Elegie łacińskie Jana Kochanowskiego*, Warszawa 1981, s. 202-214.

(Powiada się, że Chiron w swych stajniach kształcił dzieci herosów, a także wielkiego Achillesa. Znaczy, że jest półdzikim nauczycielem i półludzkim centaurem każdy, kto zasiada przy królach. Jest zwierzęciem, gdy obraża towarzyszy i pokonuje wrogów, jest człowiekiem, gdy udaje, że szanuje lud).

EMBLEMATVM LIBELLVS. 28

Consiliarij Principum.

Heroum genitos, & magnum fertur Achillem
 In stabulis Chiron erudisse suis.
 Semiferum doctorem, & semiuirum centaurum,
 Assideat quisquis regibus, esse decet.
 Est fera, dum uiolat socios, dum proterit hostes:
 Estq; homo, dum simulat se populo esse pium.

D iij

(Andreae Alciati Emblematum libellus, Venetiis 1546)

W tekście Alciatusa zwraca uwagę wyrażenie *In stabulis* bliskie szopie Kochanowskiego. Epigramat współgra ponadto z cytowanym już fragmentem *Satyra*, w którym opiekun Achillea „w niewidnej jaskini mieszkał między bory/ lecz rozumem porównał z wielkimi doktory”.

Jacek Sokolski widział w Chironie Kochanowskiego „jedną z licznych mitologicznych masek, które z upodobaniem poeta w swojej twórczości przywdziewał”²³. Marzena Walińska dostrzegła natomiast w sposobie wprowadzenia tej postaci we fraszce *Do poetów* formę prefiguracji mitologicznej²⁴. Jednakże przywołane powyżej teksty i cytaty pozwalają zaakcentować przede wszystkim to, że Kochanowski szukał inspiracji dla swej poezji w różnych źródłach, tak literackich, jak i emblematycznych. Warto więc podkreślić, że na taki, a nie inny kształt rzeczy czarnoleskiej duży wpływ wywarł wszechobecny w tekstach kultury *mundus symbolicus*.

Obszerny passus na temat postaci Chirona znaleźć można również w łacińskim traktacie poetyckim *Victoria deorum* Sebastiana Fabiana Klonowica, wydanym *sine anno et loco* u schyłku XVI stulecia. Rozdział XXX tego utworu poświęcony został sposobom kształcenia. W pierwszym wersie księgi Chiron określony został jako *semifer ille Philyrides* (półdziki ów Filyrida). Potem jednak poeta zwraca uwagę na dobre strony charakteru centaury i jego umiejętności:

Inter Centauros Chiron iustissums atque
Vates astrorum simul herbarumque peritus
Et bonus et sapiens Phthii praeceptor Achillis

²³ J. Sokolski, *op. cit.*, s. 77.

²⁴ M. Walińska, „Owa prosto będziecie ze mnie mieć Chirona”. *Kod mitologiczny Fraszek Jana Kochanowskiego w: Dobrym towarzyszom gwoli. Studia o „Foriceniach” i „Fraszkach” Jana Kochanowskiego*, red. R. Krzywy, R. Rusnak, Warszawa 2014, s.144.

Illorumque ducum quos Thessala vexerat Argo²⁵.

(Wśród centaurów ów najsprawiedliwszy Chiron i wieszcz znający się na gwiazdach i jednocześnie na ziołach, mądry i dobry nauczyciel Achillesa, który z Phtyi pochodzi oraz tych wodzów, których powiozła tesalska Argo.)

W utworze Klonowica Chiron jest symbolem prawdziwego szlachectwa (*nobilitatis imago*), które ukryte jest pod dwukształtną postacią²⁶. Swoją cnotę szlachecką potwierdza nie tylko słowami, lecz także czynami. Jednocześnie tkwiący w nim człowiek jest symbolem rozwagi, a koń odwagi. Łączy więc niejako teorię z praktyką, co również wpaja swoim wychowankom. Dlatego uczy ich strzelania z łuku, pływania, walki na pięści, ale także muzyki i poezji. Dzięki takiej kompleksowej metodzie kształcenia zarówno Achilles, jak i Jazon mogli w pełni ujawnić swoje wrodzone talenty. Chiron jest więc w traktacie Klonowica postacią symboliczną skupiającą w sobie cechy, jakimi powinien odznaczać się prawdziwie szlachetny bohater (*verus heros*).

Przekonanie wyrażone przez Klonowica warto na zakończenie zestawić z opinią wygłoszoną przez Machiavellego w jednym z najslawniejszych dzieł renesansowych, czyli *Księżciu*, gdzie czytamy:

(...) księżę musi doskonale umieć używać zarówno natury zwierzęcej, jak i ludzkiej. Ta nauka podana jest księżętom w napomknieniach już przez pisarzy starożytnych, którzy opowiadają, jak Achilles i wielu innych królów greckich oddani byli na wychowanie do Chirona centaury, pod opieką tegoż wzrastali; to odbywanie szkoły pod kierunkiem półbestii, półczłowieka, nie oznacza nic innego, tylko wskazówkę, że powinnością księcia bywa używanie jak jednej, jak drugiej natury, jedna bez drugiej ostać się nie może²⁷.

²⁵ *Sebastiani Fabiani Sulmircensis Acerni Victoria deorum*, ed. B. Milewska, Wratislaviae etc. 1986, s.140-141.

²⁶ Por. B. Milewska, *Mitologia wykładnią nauk moralnych w „Victoria deorum”* Sebastiana Klonowica, „Meander” 10 (1985), s.423-428.

²⁷ N. Machiavelli, *Księżę*, przeł. W. Rzymowski, Wrocław 1969, s. 76.